SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA ALOHIDA TA’LIM EHTIYOJLARI BO‘LGAN O‘QUVCHILARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Rahmonova Shaxlo Erkinovna

Osiyo xalqaro universiteti MM 1-P-26 guruh magistranti

Farg‘ona viloyati Quvasoy shaxar 90-sonli maktab-internati o‘qituvchisi

shahlorahmonova555@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlari (ATE) bo‘lgan o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishning me’yoriy-huquqiy, falsafiy-psixologik va didaktik asoslari tahlil qilinadi. Inklyuziv ta’limning mohiyati, ATE tushunchasining zamonaviy talqini, ta’lim jarayonini differensiallashtirish, universal dizayn tamoyili, individual ta’lim rejasi, formativ baholash va pedagoglar hamkorligi mexanizmlari yoritiladi. Muallif individual yondashuv o‘quvchini “moslashtirish” emas, balki ta’lim muhitini o‘quvchi imkoniyatlariga moslashtirish tamoyiliga tayanishi lozimligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar

inklyuziv ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari, individual yondashuv, differensiallashtirish, universal dizayn, individual ta’lim rejasi, yaqin rivojlanish zonasi.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimining rivojlanish yo‘nalishlaridan biri har bir bolaning sifatli ta’lim olish huquqini uning sog‘lig‘i, rivojlanish xususiyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yoki til muhitidan qat’i nazar ta’minlashdir. Bu g‘oya xalqaro hujjatlarda mustahkamlangan: Salamanka bayonoti (1994) maktablar barcha bolalarni, jumladan, alohida ehtiyojli bolalarni ham o‘z ichiga olishi kerakligini e’lon qildi [1], Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi konvensiya (2006) esa inklyuziv ta’limni davlatlarning majburiyati sifatida belgiladi [2]. YUNESKO tomonidan e’lon qilingan “Inklyuziya va ta’lim: hamma degani – hamma” hisoboti ham ta’lim tizimidan chetda qolayotgan bolalar muammosining dolzarbligini ko‘rsatadi [3].

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun inklyuziv ta’limni ta’lim turlaridan biri sifatida mustahkamladi va uning asosiy maqsadi alohida ehtiyojli ta’lim oluvchilarning ta’lim olishi uchun maxsus sharoitlar yaratishdan iborat ekanini belgiladi [4]. Biroq amaliyotda yagona sinfda turli imkoniyatli o‘quvchilar bilan ishlash pedagogdan chuqur kasbiy tayyorgarlikni, o‘quv jarayonini qayta loyihalashni va har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini tizimli hisobga olishni talab qiladi. Shu sababli individual xususiyatlarni hisobga olishning pedagogik asoslarini ilmiy jihatdan tizimlashtirish nazariy ham, amaliy ham ahamiyatga ega.

Inklyuziv ta’limning konseptual va me’yoriy asoslari

Inklyuziv ta’lim tushunchasi integratsiyadan farq qiladi. Integratsiyada o‘quvchi mavjud tizimga qo‘shiladi va unga moslashishi kutiladi. Inklyuziyada esa tizimning o‘zi o‘zgaradi: o‘quv reja, metodlar, baholash, o‘quv muhiti va maktab madaniyati turli ehtiyojli bolalarga mos tarzda qayta quriladi. Buni Booth va Ainscow “inklyuziya ko‘rsatkichi” konsepsiyasida inklyuziv madaniyat, siyosat va amaliyotni rivojlantirish uchta o‘zaro bog‘liq o‘lchov sifatida ifodalaydilar [5]. Ainscow esa inklyuziyani to‘siqlarni aniqlash va bartaraf etish, barcha o‘quvchilarning ishtiroki va yutuqlarini ta’minlash jarayoni deb talqin qiladi [6].

Xalqaro tajribada inklyuziv ta’limning to‘rtta asosiy xususiyati ajratiladi: (1) inklyuziya – bu to‘xtovsiz jarayon, bir martalik harakat emas; (2) u to‘siqlarni aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan; (3) u barcha o‘quvchilarning ishtiroki, ta’lim olishi va yutuqlariga e’tibor beradi; (4) u chetda qolish xavfi ostidagi guruhlarga alohida e’tibor qaratadi [7]. Bu xususiyatlar individual yondashuvning o‘rnini belgilaydi: u istisno sifatida emas, balki ta’lim jarayonining odatiy qismi sifatida qaralishi kerak.

Milliy me’yoriy bazada inklyuziv ta’limning huquqiy asoslari “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun [4], “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonun [8] hamda 2019–2030-yillarda xalq ta’limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasi [9] bilan belgilanadi. Ushbu hujjatlar har bir o‘quvchining ta’lim olish uchun teng imkoniyatlarga ega bo‘lishini, ta’lim muassasalarida to‘siqsiz muhit yaratilishini va pedagoglarning malakasini oshirishni nazarda tutadi.

Alohida ta’lim ehtiyojlari va individual xususiyatlar tushunchasi

Alohida ta’lim ehtiyojlari tushunchasi “nogironlik” tushunchasidan kengroq. U jismoniy, sensor (ko‘rish, eshitish), intellektual, nutq va til, hissiy-irodaviy sohadagi xususiyatlar, o‘quv qiyinchiliklari (masalan, disleksiya), autizm spektridagi holatlar, shuningdek, ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog‘liq ehtiyojlarni ham qamrab olishi mumkin. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining Funksionallik, nogironlik va salomatlikning xalqaro tasnifi (ICF) funksional cheklanishni faqat tibbiy nuqsonning natijasi sifatida emas, balki shaxs va muhit o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasi sifatida ko‘rishni taklif etadi [10]. Bu yondashuv pedagogik amaliyot uchun muhim: o‘quvchining imkoniyatlarini cheklayotgan narsa ko‘pincha uning “nuqsoni” emas, balki o‘quv muhitidagi to‘siqlar – moslashmagan materiallar, bir xil temp, yagona baholash shakli, ijtimoiy qabul qilmaslikdir.

Individual xususiyatlar quyidagi guruhlarga bo‘linishi mumkin:

– psixofiziologik xususiyatlar: sensor idrok, diqqat barqarorligi, xotira hajmi, charchash tezligi, harakat koordinatsiyasi;

– kognitiv xususiyatlar: axborotni qayta ishlash tezligi, mavhum fikrlash darajasi, o‘rganish uslubi (vizual, auditiv, kinestetik);

– hissiy-irodaviy xususiyatlar: xavotirlanish, o‘zini boshqarish, motivatsiya, muvaffaqiyatsizlikka munosabat;

– kommunikativ xususiyatlar: nutq rivoji, muloqot ko‘nikmalari, muloqot vositalarini tanlash;

– ijtimoiy-madaniy xususiyatlar: oila muhiti, til muhiti, avvalgi ta’lim tajribasi.

Muhim jihat shundaki, ATE bo‘lgan o‘quvchilar bir jinsli guruh emas. Bir xil tashxisli ikki bola ham o‘rganish tezligi, qiziqishi va kuchli tomonlari bo‘yicha jiddiy farq qilishi mumkin. Shuning uchun pedagog tashxis yorlig‘iga emas, balki o‘quvchining real funksional ehtiyojlari va kuchli tomonlariga tayanishi lozim. Mitchell inklyuziv ta’limda samarali strategiyalar tashxisga emas, o‘quv ehtiyojlariga moslashtirilishi kerakligini ta’kidlaydi [11].

Individual xususiyatlarni hisobga olishning psixologik-pedagogik asosi L.S. Vigotskiy ta’limotiga borib taqaladi. Vigotskiy nuqsonli bola rivojlanishining qonuniyatlari normal

rivojlanish qonuniyatlaridan sifat jihatdan farq qilmasligini, balki o‘ziga xos yo‘l bilan kechishini ta’kidlagan; birlamchi nuqson (organik buzilish) va ikkilamchi nuqson (ijtimoiy muhit ta’sirida yuzaga keladigan rivojlanish orqada qolishi) o‘rtasidagi farqni ko‘rsatib, pedagogik ishning asosiy vazifasi ikkilamchi nuqsonning oldini olish ekanini asoslagan [12]. Uning “kompensatsiya” g‘oyasi bolaning kuchli tomonlariga tayanib, qiyinchiliklarni boshqa yo‘llar bilan yengib o‘tish imkonini beradi.

Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi (YaRZ) konsepsiyasi inklyuziv ta’limda markaziy o‘rin tutadi: o‘quvchi mustaqil bajara oladigan va kattalar yoki ko‘proq tajribali tengdoshlar yordamida bajara oladigan vazifalar o‘rtasidagi masofa ta’lim uchun eng samarali maydon hisoblanadi [13]. Bundan pedagogik xulosa kelib chiqadi: vazifalar o‘quvchining joriy darajasidan biroz yuqori bo‘lishi, yordam esa bosqichma-bosqich (scaffolding) berilishi va asta-sekin kamaytirilishi kerak. Inklyuziv sinfda tengdoshlar bilan hamkorlik YaRZni kengaytiruvchi muhim vositaga aylanadi.

Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi o‘quvchi rivojlanishini mikro (oila, sinf), mezo (oila va maktab aloqasi), ekzo va makro (jamiyat, siyosat, madaniyat) darajalar o‘zaro ta’siri sifatida tushunishni taklif etadi [14]. Bu nazariya individual xususiyatlarni hisobga olish faqat sinf ichidagi ish bilan cheklanmasligi, balki oila bilan hamkorlik, maktab madaniyati va jamoat munosabatlarini ham qamrab olishi zarurligini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, inklyuziv ta’limning gumanistik asosi mavjud: har bir bola qadr-qimmatga ega, o‘rganishga qodir va jamiyatning to‘laqonli a’zosi. Bu qarash pedagogning kutuvlariga bevosita ta’sir qiladi: past kutuvlar o‘quvchi yutuqlarini pasaytiradi, adekvat va yuqori kutuvlar esa rivojlanishni rag‘batlantiradi. Hattining ko‘p sonli tadqiqotlar sintezi o‘qituvchining o‘quvchilar imkoniyatlari haqidagi kutuvlari va aniq, tezkor fikr-mulohaza ta’lim natijalariga kuchli ta’sir etuvchi omillar qatoriga kirishini ko‘rsatadi.

Individual xususiyatlarni hisobga olishning pedagogik tamoyillari

Tahlil qilingan nazariy manbalar asosida inklyuziv ta’limda individual yondashuvning quyidagi pedagogik tamoyillarini ajratish mumkin.

Hamma uchun ta’lim tamoyili. Florian va Black-Hawkins ta’kidlashicha, inklyuziv pedagogika “ko‘pchilik uchun nima mavjud bo‘lsa, shuni ba’zilar uchun qo‘shimcha ravishda taqdim etish” emas, balki barcha o‘quvchilarning ishtirokini ta’minlaydigan ta’lim muhitini yaratishdir. Ya’ni ATE bo‘lgan bola uchun alohida “parallel dastur” emas, balki hamma uchun moslashuvchan, ko‘p variantli ta’lim jarayoni loyihalanadi.

Kuchli tomonlarga tayanish tamoyili**.** O‘quvchining nimani uddalay olmasligiga emas, nimani yaxshi bajarishiga e’tibor qaratish uning o‘ziga ishonchini oshiradi, motivatsiyani kuchaytiradi va kompensator imkoniyatlarni ochadi.

Moslashuvchanlik va variativlik tamoyili**.** Bir xil maqsadga turli yo‘llar bilan erishish mumkin. Maqsad barcha uchun umumiy bo‘lib, vositalar, temp, murakkablik darajasi va ifodalash shakli o‘zgarishi mumkin.

Bosqichma-bosqich yordam tamoyili. Yordam ko‘lami o‘quvchining joriy ehtiyojiga mos bo‘lishi, mustaqillik oshgani sari kamayishi lozim. Haddan tashqari yordam qaramlikni kuchaytiradi, yetarli bo‘lmagan yordam esa muvaffaqiyatsizlikka olib keladi.

Ijtimoiy ishtirok tamoyili. Individual yondashuv o‘quvchini sinfdan ajratishga emas, aksincha, jamoaviy faoliyatda to‘laqonli ishtirok etishiga yo‘naltirilishi kerak. Hamkorlikda o‘rganish (juftlikda, kichik guruhda ishlash) tengdoshlar o‘rtasida o‘zaro qabul qilish va yordam madaniyatini shakllantiradi.

Hamkorlik tamoyili. O‘quvchi haqidagi to‘liq tasvir o‘qituvchi, maxsus pedagog, psixolog, logoped, ota-ona va o‘quvchining o‘zi hamkorligida shakllanadi. Bunda o‘quvchining o‘z ehtiyojlari va xohishlarini bildirish huquqi alohida e’tiborga loyiq.

Tomlinson differensiallashgan ta’limni o‘quvchilarning tayyorgarligi, qiziqishlari va o‘rganish profilini hisobga olib, mazmun, jarayon va mahsulotni moslashtirish sifatida ta’riflaydi. Differensiatsiyaning asosiy yo‘nalishlari:

– mazmun bo‘yicha: o‘quv materialini turli murakkablik darajasida, turli formatlarda (soddalashtirilgan matn, kattalashtirilgan shrift, Brayl, imo-ishora tarjimasi) taqdim etish;

– jarayon bo‘yicha: turli faoliyat turlari, qo‘shimcha vaqt, rejalashtirilgan tanaffuslar, vizual jadvallar, ish bosqichlarining aniq ko‘rsatmalari;

– mahsulot bo‘yicha: o‘quvchi o‘rganganini turli shaklda – test, taqdimot, model, og‘zaki javob orqali namoyish etishi;

– o‘quv muhiti bo‘yicha: sinfda o‘rindiqlarni joylashtirish, shovqin darajasini kamaytirish, tinch burchak, yordamchi texnologiyalar.

Differensiatsiya o‘quvchining imkoniyatini oldindan “cheklab qo‘ymaslik” kerak: guruhlar doimiy emas, moslashuvchan bo‘lishi, o‘quvchi mavzuga qarab turli guruhlarda ishlashi lozim.

Murakkab ehtiyojli o‘quvchilar uchun individual ta’lim rejasi (IEP) – o‘quvchining joriy holati, uzoq va qisqa muddatli maqsadlari, zarur moslashtirishlar va yordam xizmatlari, natijalarni baholash mezonlari, mas’ul shaxslar va muddatlarni o‘z ichiga olgan hujjat. Uning pedagogik qiymati rejaning shakliga emas, balki ishlab chiqish va amalga oshirish sifatiga bog‘liq. Samarali IEP quyidagi shartlarga javob berishi kerak: maqsadlar aniq, o‘lchanadigan va real bo‘lishi; ota-ona va imkon qadar o‘quvchining o‘zi jarayonda qatnashishi; reja umumiy o‘quv dasturi bilan bog‘langan bo‘lishi; muntazam (kamida chorak yoki semestr oxirida) qayta ko‘rib chiqilishi.

Pedagogik diagnostika va monitoring. Individual xususiyatlarni hisobga olish ularni aniqlashdan boshlanadi. Pedagogik diagnostika o‘quvchining ehtiyojlarini, kuchli tomonlarini va qiyinchiliklarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, kuzatuv, suhbat, o‘quv faoliyati mahsulotlarini tahlil qilish, ota-onalar bilan muloqot va mutaxassislar xulosasini o‘z ichiga oladi. Diagnostikaning vazifasi o‘quvchiga “yorliq” yopishtirish emas, balki ta’lim qarorlarini asoslashdir. Muntazam monitoring uchun o‘quv dasturiga asoslangan o‘lchov kabi qisqa, tez-tez o‘tkaziladigan baholash shakllari o‘quvchi taraqqiyotini kuzatish va strategiyalarni o‘z vaqtida o‘zgartirishga imkon beradi. Moslashtirish va modifikatsiya. Inklyuziv amaliyotda ikki tushunchani farqlash zarur.

Moslashtirish (akkomodatsiya) o‘quv natijalariga qo‘yiladigan talabni o‘zgartirmasdan, o‘rganish va namoyish etish yo‘llarini o‘zgartiradi. Modifikatsiya esa kutiladigan natijalarning o‘zini o‘quvchi imkoniyatiga qarab o‘zgartiradi. Pedagog avvalo moslashtirishlarni sinab ko‘rishi, modifikatsiyaga esa faqat zarurat bo‘lganda va IEP asosida o‘tishi maqsadga muvofiq, chunki ortiqcha modifikatsiya o‘quvchining imkoniyatlarini cheklashi mumkin..

Yordamchi texnologiyalar. Zamonaviy yordamchi texnologiyalar – ekran o‘qish dasturlari, nutqni matnga aylantirish, alternativ va qo‘shimcha kommunikatsiya

vositalari, moslashtirilgan klaviatura va interaktiv doskalar – ko‘plab to‘siqlarni kamaytiradi. Texnologiyani tanlashda asosiy mezon o‘quvchining real ehtiyoji va uning mustaqilligini oshirish imkoniyatidir; texnologiya o‘qituvchi va o‘quvchi muloqotini almashtirmasligi kerak.

Baholashda individual xususiyatlarni hisobga olish. Baholash inklyuziv ta’limda o‘quvchining ilgarilashini qo‘llab-quvvatlovchi vositaga aylanishi lozim. Shu nuqtai nazardan formativ baholash alohida ahamiyatga ega: u o‘quv jarayoni davomida o‘quvchining bilim va ko‘nikmalarini muntazam kuzatib, tezkor, aniq va konstruktiv fikr-mulohaza berishni nazarda tutadi. Inklyuziv sinfda baholashning quyidagi talablari ajratiladi:

– baholash mezonlari oldindan va tushunarli tarzda e’lon qilinishi;

– bilimni namoyish etishning bir nechta shakli (og‘zaki, yozma, amaliy, loyiha) mavjudligi;

– zarur hollarda qo‘shimcha vaqt, o‘qib beruvchi yoki yozib beruvchi yordamchi, moslashtirilgan formatdagi topshiriq berilishi;

– o‘quvchining boshqalar bilan emas, o‘zining avvalgi natijalari bilan solishtirilishi;

– o‘quvchining o‘zini baholashi (refleksiya) va maqsad qo‘yishga jalb etilishi.

Bahoning faqat raqamdan iborat bo‘lishi ATE bo‘lgan o‘quvchining o‘sishini to‘liq aks ettirmaydi. Shu sababli tavsifiy baholash, o‘quvchi portfoliosi, kuzatuv daftarlari kabi vositalar bilan to‘ldirish samarali.

Pedagoglar tayyorgarligi va hamkorlik. Inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan pedagogning tayyorgarligiga bog‘liq. Rossiyalik tadqiqotchilar pedagoglarning inklyuziv ta’limga kasbiy tayyorligi motivatsion, kognitiv va operatsion komponentlardan iboratligini, ayniqsa, pedagoglarning bu jarayondagi o‘z imkoniyatlariga ishonchi va ijobiy munosabati muhim ekanini ta’kidlaydilar. Xorijiy tadqiqotchilar ham pedagoglarning inklyuziv qarashlari va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish uzluksiz kasbiy rivojlanish orqali amalga oshishini ko‘rsatadi.

Pedagogning inklyuziv kompetentsiyasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– ATE turlari va ularning ta’limga ta’sirini bilish;

– o‘quvchining ehtiyojlarini kuzatish va tahlil qilish ko‘nikmasi;

– darsni UDL va differensiatsiya tamoyillari asosida loyihalash;

– muloqot va xulq-atvorni qo‘llab-quvvatlash strategiyalarini qo‘llash;

– mutaxassislar va ota-onalar bilan hamkorlik qilish;

– o‘z amaliyotini tahlil qilish.

Tengdoshlar muhiti ham ahamiyatli. Sinfda hamkorlik va o‘zaro yordam madaniyatini shakllantirish, o‘quvchilarga farqlarni qabul qilish haqida tushuncha berish, tengdoshlar bilan yordam (peer tutoring) amaliyotini joriy etish ATE bo‘lgan o‘quvchining ijtimoiy qabul qilinishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Amaliyotdagi asosiy muammolar va ularni hal etish yo‘llari

Inklyuziv ta’lim amaliyotida individual xususiyatlarni hisobga olishda bir qator muammolar uchraydi:

– redagoglarning yetarli tayyor bo‘lmasligi va yuklamaning oshishi. Yechim: kasbiy rivojlantirish dasturlarini kengaytirish, metodik yordam va tajriba almashinuvi tizimini yo‘lga qo‘yish.

– resurslar yetishmasligi

Shuni ta’kidlash lozimki, bu muammolarni hal etish faqat alohida pedagog darajasida mumkin emas; u maktab ma’muriyati, ta’lim boshqaruvi organlari va jamiyatning birgalikdagi harakatini talab qiladi. Inklyuziv madaniyat – ta’lim muassasasining qadriyatlari, qoidalari va kundalik amaliyotining yig‘indisi [5].

Xulosa

Tadqiqot natijalari inklyuziv ta’lim sharoitida ATE bo‘lgan o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish quyidagi pedagogik asoslarga tayanishini ko‘rsatdi:

– **me’yoriy-huquqiy asos:** xalqaro hujjatlar va milliy qonunchilik har bir bolaning sifatli ta’lim olish huquqini kafolatlaydi va ta’lim muassasalarini zarur sharoitlar yaratishga majbur qiladi.

– **falsafiy-psixologik asos:** Vigotskiyning kompensatsiya va yaqin rivojlanish zonasi g‘oyalari, Bronfenbrennerning ekologik yondashuvi hamda shaxs va muhit o‘zaro ta’siriga asoslangan zamonaviy tasniflar nuqsonga emas, imkoniyatga va muhit to‘siqlariga e’tibor qaratishni taqozo etadi.

– didaktik asos: ta’limning universal dizayni, differensiallashtirish, individual ta’lim rejasi, moslashtirish va modifikatsiya, yordamchi texnologiyalar o‘quv jarayonini o‘quvchining ehtiyojlariga moslashtirish vositalaridir.

– baholash asosi: formativ, tavsifiy va ko‘p shaklli baholash o‘quvchining shaxsiy o‘sishini qo‘llab-quvvatlaydi.

– tashkiliy asos: pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi, mutaxassislar va ota-onalar bilan hamkorlik hamda inklyuziv madaniyat individual yondashuvning barqarorligini ta’minlaydi. Shunday qilib, individual xususiyatlarni hisobga olish – inklyuziv ta’limning qo‘shimcha elementi emas, uning mohiyatidir. Samarali inklyuziv amaliyot o‘quvchini tizimga moslashtirishga emas, tizimni har bir o‘quvchining imkoniyatlari va ehtiyojlariga moslashtirishga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994. – 47 p.

2. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/61/106. – New York, 2006.

3. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education – All means all. – Paris: UNESCO, 2020. – 480 p.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

5. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. 3rd ed. – Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education (CSIE), 2011. – 128 p.

6. Ainscow M. Towards Self-improving School Systems: Lessons from a City Challenge. – London: Routledge, 2015. – 192 p.

7. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. – Paris: UNESCO, 2017. – 43 p.

8. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-641-son, 2020-yil 15-oktabr.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.

10. World Health Organization. International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). – Geneva: WHO, 2001. – 299 p.

11. Mitchell D. What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies. – London: Routledge, 2008. – 256 p.

12. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 5: Основы дефектологии. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.

13. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.

14. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.